

Осман Йорулмаз

АНАДОЛУ ЖАНА СИРИЯДАГЫ КАНДЫЛАР ЖАНА АЛАРДЫН БАСЫП ӨТКӨН
ЖОЛУ

Осман Йорулмаз

КАНГЛЫ НА ТЕРРИТОРИИ АНАТОЛИИ И СИРИИ И ИХ ИСТОРИЯ

Osman Yorulmaz

THE KANGLY IN ANATOLIA AND SYRIA, AND THEIR HISTORY OF
DEVELOPMENT

УДК: 94 (470. 52)

Кытайдан Волга дарыясына чейин жашаган кандылар түрк элдеринин бири болуп эсептелет. Бирок, тарыхый аспектиден жакшылап изилденбегендиктен кандылардын, бүгүнкү күнгө чейинки курулган түрк мамлекеттеринин ичиндеги орду жана мааниси белгилүү болбой келет. Бул изилдөөнүн максаты, XII кылымдын аягы жана XIII кылымдын башында Хорезмшахтардын курамына кирген жана монголдордун жапырыгынан улам Хорезмшах ханы Жалалид-дин (1220-1230) менен кошо Анатолия жана Сирияга оогон бөлүгүнөн сөз кылынат. Кандылар менен Хорезмшахтардын байланышы канды элинен чыккан Теркен Хатундун Хорезмшах өкүмдары Султан Текишке турмушка чыгуусунан кийин бекемделген. Кандылар Селчуктар менен Хорезмшахтардын маданиятына өз салымдарын кошушкан. Ал тургай тек гана айыл чарба жана мал чарбачылык багытында эмес, аскер багытында да чоң таасирин тийгизген. Монгол баскынчылыгына чейин, Теркен Хатундун таасири менен Оtrar, Самарканд, Нишабур, Бухара, Ургенч сыяктуу чоң шаарларды канды уруусунан чыккан бийлер башкарып турган.

Бул изилдөөнүн негизин, монгол жапырыгынан кийин кандылардын Жалалид-дин менен кошо батышка, Азербайжанга оошу, андан кийин Анатолия жана Сирияга көчүүсү жана ал аймактардагы саясий ишмердиги, түзөт.

Негизги сөздөр: кандылар, эгемендик, Селчук мамлекети, Хорезмшахтардын мамлекети.

Канглы является одним из тюркских племен живший на широкой территории от Китая до Волги. Однако, до сих пор роль и значимость племени канглы среди тюркских государств не было тщательно изучено. Данное исследование включает в себя миграцию, одной части племени канглы вошедший в состав Хорезмшахов, вместе с Хорезмшахским ханом Джалаледином (между 1220-1230 год) в Анатолию и в Сирию, в конце XII в начале XIII века из-за нашествия монголов. Дружеские отношения племени Канглы и государства Хорезмшахов развивался в результате брака Теркен Хатуна из племени канглы с ханом Хорезмшаха Султана Текиша. Вклад племени Канглы в культуру Хорезмшахов и сельджуков очень велик. Их вложения касались сфер как сельское хозяйство, животноводство и военное дело. Под влиянием Теркен Хатуна, канглыские беки (правители городов) управляли большими городами таких как Оtrar, Самарканд, Нишабур, Бухара и Ургенч до монгольского нашествия.

Главной целью данного исследования является миграция племени канглы, вместе с Хорезмшахским ханом Джалаледином на запад, в Азербайджан, в Анатолию и в Сирию во время монгольских нашествий, а так же их деятельности на этих территориях.

Ключевые слова: Канглы, независимость, Государство Сельджуков, культура, Государство Хорезмшахов.

The Kangly, who lived in a wide geographical area from China to the Volga, were one of the old Turkish people. However, since its history has not been thoroughly investigated, its place and importance in Turkish countries established up to this day, is considered to be unknown. The main target of this research is to discuss the migration of Kangly, who were under the supremacy of Harzemshah state at the end of XII and in the beginning of XIII cc. Because of the invasion of Mongols, Harzemshah khan along with Jelallid-din (1220-1230) were forced to migrate to Anatolia and Syria. The relation between Kangly and Harzemshah strengthened after the marriage of Terken Hatun, a Kangly daughter and Sultan Tekish, a Harzemshah's khan. The Kangly had a great contribution in the Seljuk's and the Harzemshah's civilization. These contributions, besides affecting agriculture and livestock, affected its military affairs. By the influence of Terken Hatun, before the invasion of the Mongol, large cities such as Otrar, Samarkand, Nishapur, Buhara, Urgench were under the rule of the Kangly beys.

The main theme of this research is the migration of the Kangly with Celaleddin Harzemshah to the west, to Azerbaijan, then to Anatolia and Syria, and their activities in those areas.

Key words: the Kangly, supremacy, Seljuk state, Harzemshah state.

Кытайдан Волга-Урал аймактарына жана Анadolуга чейинки кеңири аймакка таралган жана тарыхый жазууларда белгилүү эң байыркы түрк урууларынын бири болгон канглылар тарыхый жактан жетиштүү деңгээлде изилденбегендиктен, алардын тарыхтагы ролун толугу менен түшүнүүгө мүмкүн болгон эмес. Бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн түрк мамлекеттеринин курамында орун алганына карабастан, алар тууралуу жазылуу маалыматтардын аздыгы, көптөгөн тарыхчылардын канглыларды кыпчактардын бир бөлүгү катары үстүртөн эле кароосу жана тереңдетип изилдөө зарылчылыгынан баш тартуусу сыяктуу себептер канглылардын тарыхый ролунун жеткиликтүү изилденбей калуусуна өз таасирин тийгизген. Казактын Улуу Жүзүн түзгөн негизги уруулардын бири болгондугунан улам изилдеп чыгууга болгон кызыгуубузду жараткан бул тема кыска убакыт ичинде изилденип жазылып бүтүшү пландалган эле. Бирок тереңирек изилдеп келгенде, тиешелүү багытта көптөгөн маалыматтар тарых барактарына дагы эле ачыкка чыга элек экендиги белгилүү болду.

Мындан мурун изилдөөгө алып жазган «Канглылардын/Канклылардын келип чыгышы»

[Йорулмаз, 2007: 83-105], «Канглылар/Канкылылар монгол баскынчылыгына чейинки мезгилде» [Йорулмаз, 2006b: 69-89] «Канглылар/Канкылылар монгол баскынчылыгынан кийин» [Йорулмаз, 2007: 195-122], «Хорезмшах канглылары/канкылылары» [Йорулмаз, 2006: 1151-173] аттуу төрт макалабызда канглы тарыхынын терең изилдөөгө канчалык муктаж экендигин түшүнүү зарылдыгын белгилеген элек.

Бул изилдөө ишибиздин негизги багыты XII кылымдын аягы, XIII кылымдын башында Хорезмшах мамлекетинин курамына кирүү менен Маверанахр жана Хорезмдин негизги борборлорунда жайгашкан канглылардын монгол баскынчылыгынан кийин Желаледдин Хорезмшах (1220-1230) менен Анадолу жана Сириянын айланасына барган топторун камтыйт.

Канглылардын Хорезмшах мамлекети менен болгон кызматташуусу, өзгөчө Канглы кызы Теркен Хатундун Хорезм шахы Султан Текиш (1172-1200) менен баш кошконунан кийин бир топ алдыга жылат. Ошону менен бирге, бул кызматташуу Текиштин уулу Алааддин Мухамметтин (1200-1220) мезгилинде дагы артат. Талаа-түздө жашаган канглылар бала-чакалары, болгон мал-мүлктөрү менен түштүк тарапка ооп, Маверанахр жана Хорезмдин негизги борборлоруна жайгашат. Ошол мезгилдердеги булактарга таянсак, тарых барактарына Улуу Селчук Мамлекетинин мураскору катары билинген жана жергиликтүү маданият басымдуулук кылган Хорезмшах мамлекети канглылардын келиши менен талаа маданиятынын үстөмдүгү астында калган.

Бирок канглылар негизги таасирдүүлүгүн аскердик багытта көрсөтө алган. Хорезмшах мамлекетинин аскердик күчүнүн басымдуу бөлүгү өз аскер адамдарынын башкаруусуна баш ийген канглылардан турган. Теркен Хатундун таасири астында Ортар, Самарканд, Нишабур, Бухара, Үргенч сыяктуу чоң шаарлардан баштап көптөгөн аймактар канглылык бийлердин колуна өткөн. Теркен Хатунду тарыхта маанилүү фигура катары таанымал кылган бул күч, тилекке каршы, монголдордун баскынчылыгынан кийин өз күчүн жоготкон: бийлердин айрымдары өлсө, айрымдары башка өлкөлөргө баш калкалаган, ал эми көпчүлүгү монголдордун башкаруусуна баш ийет. Коңшу өлкөлөргө баш калкалагандардын бир тобу кийин Азербайжанга келип, Хорезмшах династиясын кайрадан жандандырууга аракет кылган Желаледдиндин кол астына келип, кайрадан күрөштү башташат.

Биздин бул изилдөө ишибиздин негизги темасы монгол баскынчылыгы учурунда Желаледдин Хорезмшах менен бирге батышка, Азербайжанга келген, андан кийин Анадолу жана Сирияга өткөн канглылар тууралуу болмокчу. Ислам булактарында ошол доордогу уруулардын чыныгы аттарынын ордуна алар кызмат кылган мамлекеттин аттары жазылып калган. Биз сөз кылган канглылардын да

хорезмчилер деп жазылып калышы көптөгөн түшүнбөстүктөрдү жараткан.

Хорезмшах мамлекети менен канглылардын ортосундагы баайланыштарды изилдеген «Хорезмшах - Канглылары \ Канкылылары» аттуу макалабызда жана өзгөчө «Канглы Түрктөрү» [Йорулмаз, 2012] деген китебимизде Хорезмшах мамлекетинин аскердик түзүлүшүнө кеңири токтолуп, бул мамлекеттин аскердик күчүнүн негизги бөлүгүн канглылар түзгөндүгүн белгилеген элек. Ошондуктан бул маселеге көп токтолбойбуз. Бул изилдөө ишинде түз эле Желаледдиндин башкаруусу алдына Азербайжанга, Анадолуга жана Сирияга өткөн жана ушул аймактарда жашаган канглылардын топторунун иш-аракеттери тууралуу сөз кылабыз.

Белгилүү болгондой, 1220-жылы Хорезм шахы Алаеддин Мухаммед Каспий деңизиндеги Абискун\Абисукун аралында өлөр алдында апасы Теркен Хатундун басымы менен мурун тактынын мураскору кылып дайындаган Узлак Шахты түшүрүп, Желаледдин Менгубертини тактыга отургузган. Мунун натыйжасында Хорезмшахтын акыркы султаны катары белгилүү болгон Желаледдин Хорезмшах 1225-жылы Азербайжанга келип, Хорезмшах династиясын кайрадан жандандыруу үчүн күрөшүн баштайт. Ошол доордогу Ислам булактарында хорезмдиктер катары берилген жана басымдуу бөлүгү канглылардан экендиги шексиз болгон түрк уруулары монгол аскерлеринен коркуп, бала-бакырасы жана болгон мал-мүлкү менен бирге батышка келип, Желаледдиндин кол астына киришет. Булардын өзүнө кошулуусу менен бир топ күчкө ээ болгон Желаледдин Түштүк Кафказда жана Чыгыш Анадолуда Хорезмшах династиясын жандандырууга киришет. Анын бул багыттагы иш-аракеттери ал аймактагы аймак башчыларын тынчсыздандыра баштайт. Ал 1230-жылы Ахлатты басып алгандан кийин өзүнүн карамагындагы Эрзурум өкүмдары Жиханшах аны Анадолу Селчук өкүмдары Алаеддин Кейкубад I ге каршы, экинчи жагынан, Айюб өкүмдары Маликул Ашраф Алаеддин Кейкубадды Желаледдинге каршы тукурат. Ал эми Селчук Султаны Тиблисини басып алуудан баш тартат жана монголдор менен жакшы мамиледе болуусун сунуштаган кат менен Желаледдинге эскертүү берүүсүнө элчилерди чакыртып алуу менен жооп берет. Мына ушул сыяктуу себептер, Анадолунун Селчук Султаны Алаеддин Кейкубаддын монголдордон келе турган коркунучту ойлоп Желаледдин менен достук мамиле түзүү аракетин жокко чыгарышына себеп болот жана эки түрк өкүмдарын бири-бирине душмандашуусуна жол ачат [Туран, 1988: 95-101; Туран, 1993: 24-26, 108-108].

1230-жылы 10-августта Алаеддин Кейкубад менен Эрзинжан Акшехирдеги Йассычеменде болгон согушта Желаледдин жеңилип, хорезмдиктер (канглылар) оор жоготууга учурайт. Мамлекеттик казына жана баалуу буюмдарынын баары селчуктардын колуна өтөт [Уйумаз, 1999: 526]. Согуш талаасынан качып кутулган Желаледдин бул

жеңилүүдөн кийин алгач Генже шаарына барып, ал жактан монголдор изине түшкөнүн билгенден кийин Аль-Жазирага (Түштүк Чыгыш Анадолу жана Түндүк Сирия) өтүп кетет. Бир күнү таңга жуук Амидде (Диярбакыр) Дилже көпүрөсүнүн четинде монголдордун кол салуусуна туш болот. Андан Мейяфарык (Силван) тарапка качканы менен бул жакта бир тоолук күрт тарабынан өлтүрүлөт [Өзайдын, 2002: 895].

Яссычемен согушу, анын артынан болгон монголдордун басып алуусу жана Желаледдин Хорезмшахтын өлүмү менен Хорезмшах мамлекети толугу менен жок болот. Мамлекетсиз жана башчысыз калып, тарыхый булактарда хорезмдиктер деген ат менен жазылып калган канглылар Кайыр хандын башчылыгы алдында Анадолу Селчук мамлекетинин чектеринде коркунуч туудура баштайт. Тез-тез баскынчылык кылып, талап-тоноолор менен жергиликтүү элдин тынчын алат, соода иштерине тоскоол болот. 1232-жылы Татван жана анын айланасына жайгашып, ал аймактын элинин тынчын алгандыгынан улам Селчук жогорку даражалуу хорезмдик канглыларды мамлекеттик кызматтарга алуу менен маселеге чекит коюну чечет [Уйумаз, 2003:63]. Султан Алаеддин Кейкубад, Ахлат селчук башчысы Синанеддин Каймазды селчуктардын жогорку кызматына чакыруусу үчүн Кайыр ханга жөнөтөт.

Кайыр хан Синаеддин Каймазды тосуп алат. Ал сый тамактан кийин Куранга колун коюп: *«Өкүмдарлыктагы жогорку мартабалуу адамдардын Кайыр ханга карата да, башка хорезмдик бийлерге карата да эч кандай жаман ойлору жок. Баарынын ниеттери силерди туруктуу жердеген жери жок көчмөн абалдан куткаруу жана коопсуз бир жерге жайгаштыруу. Эгер силер бул сунушка макул болсоңор, ага баш ийүүгө жана ага кыянаттык кылбоого ант бергиле»* деп Кайыр хан жана анын кол алдындагы хорезм шахтарынан калган канглыларды Анадолу Селчук мамлекетинин жогорку кызматтарына чакырат. Анын бул сунушу кабыл алынган соң Кайыр хан менен бирге жолугушууда даяр турган Берке, Ыылан, Сарухан, Токузхан, Кешлу Сенкум жана башка хорезмдик бийлер султанга кыянаттык кылбоого жана толук баш ийүүгө ант беришет. Андан кийин жыйында белгиленген жерге барып, башка селчук башчыларынын алдында дагы бир жолу ант беришет [Уйумаз, 2003: 63].

Мындан кийин селчук вазири Зияеддин Кара-Арслан алардын жайгашуусу үчүн Эрзурум аймагын берет. Убактылуу бул жерди жердеп турууларын, Султандын алдына барганда башка да жерлер бериле тургандыгын айтуу менен бийлердин ар бирине карата жарлык даярдатат. Орто жана кичине өлчөмдөгү 300 даана кийим да белекке бердирет [Уйумаз, 2003: 63-64]. Мындагы жолугушуулардан кийин Эрзурумга карай жолго чыккан канглы бийлери Тугтаб деген жерде эс алуу үчүн өргүп калганда 700 кишилик монгол аскерлеринин кол салуусуна туш болот. Окуя тууралуу кабардар болгон соң иштин

чоо-жайын билип келүүгө барган селчук аскерлери бир дубалдын далдаасынан бир аялды кармап келишет. Ал аял өзүн Кайыр хандын энеси экендигин билдирет. Мына ошол аялдын баяндаганына караганда, канглылар Тугтаб өрөөнүндө өргүгөн мезгилде 700 кишилик монгол аскерлеринин кол салуусуна туш болгон жана алардан аттарына минип, бет келди жакка качып араң кутулушкан. Айтылгандарды уккан Сахип Зийаеддин, канглылардын 700 кишилик монголдордун кол салуусуна туш болгонуна аябай тынчсызданып, көңүлү чөгөт. Бирок, ал аялдын: «Бул нормалдуу көрүнүш, ал гана эмес, хорезмдиктердин (канглылар) арасына бир монголду калпагын ыргытсаң деле качып жөнөшөт. Себеби монголдордон болгон коркуу сезими хорезмдиктердин ушунчалык жүрөгүнүн үшүн алып койгон» деп айтканынан кийин, баскындан улам качкан жоокерлерди топтоп, руханий жактан колдоо көрсөтүү үчүн кийим-кече жана акчалай жардам берип, Кайсериге жөнөтөт. Султан Алаеддин Кейкубад буларга жылуу сөз айтып, колдоо менен бирге Эрзижанды Кайыр ханга, Амасияны Беркеге (Берекет хан), Ларендени Кешлу (Гүчлү хан) Сенкүмгө, Нигдени болсо Арслан ханга¹³ [Көпрүлү, 1988: 290] туруктуу отурукташуусу үчүн берет [Уйумаз, 2003: 64; Клод Каэн, 1994:139].

Хорезмдик канглылар Алаеддиндин аскерлерине кошулгандан кийин селчуктар менен Айюб өкүмдарлары арасындагы тең салмактуук бузулуп, күч селчуктар тарапка оогону белгилүү. 1233-1234-жылдары Айюбдардан Дамаск өкүмдары Мелик Ашрафка тиешелүү Ахлатты жана анын айланасын колго алуу менен баштаган күрөшүүсү Серуч, Урфа, Сиверек, Харран жана Ракканын (Түштүк Чыгыш Анадолу менен Сириянын түндүгү) селчуктардын колуна өтүшү менен аяктайт. Бирок селчук күчүнүн бул аймактардын кетиши менен Египет султаны Аль-Малик Аль-Камил Айюб өкүмдарлары менен ал аймакты кайрадан колуна алат (1235). Буга каршы аракетке келген селчуктар Диярбакырды курчоого ала баштайт. Бул күрөштүн бир бөлүгүнө хорезмдик канглылар да катышып, Кайыр хандын башчылыгы менен Султандын борбордук күчтөрү арасында кызмат кылат [Уйумаз, 1999: 529-532; Уйумаз, 2003: 76-79]. Диярбакыр курчоосуна Кайыр хандын башчылыгы алдында катышкан канглылардын Синжарга чейинки аймакта уюштурган сапарлары чоң бүлгүндөргө жол ачып, ийгиликсиз аяктайт.

Курчоонун ийгиликсиз болгонуна ачуусу келген Алаеддин Кейкубад I жаңы сапарга даярдыктарды баштоо менен Кайыр ханды Эрзижандан Сивас аймагына жөнөткөндө, уулу Гыяседдинди Эрзижанга дайындайт, башка уулу Изеддин Кылыч-Арсланды тактын мураскору катары даярдап, аскерин Кайсериде топтойт [Көпрүлү, 1988:290]. Бирок, Алаеддин Кейкубаддын кокустан өлүшү Диярбакыр

¹³ Көпрүлү төртүнчү ат катары Йаган Догду Хандын атын атап берет.

курчоосун жана башка жаңы сапарларын натыйжа-сыз калтырат.

Кайыр хандын Сиваста дайындалышы Султан-дын мыкты адамдарынын бири Сивастын башка-руучусу Шарапсалар Фахреттин Аяздын өлүмүнөн кийин ишке ашкан. Кайыр хандын бул милдетке дайындалышы мамлекеттик ички тартиптеги башала-мандыктарга жол ачкан, ал гана эмес, маалыматтарга караганда, Султандын өлүмү дал ушул себептен болгон [Уйумаз, 2003: 93].

Алаеддин Кейкубаддын өлүмүнөн кийин тактын мураскору катары дайындалган Изеддин Кылыч-Арслан, вазир Садеддин Көпөк баштаган бир топ мамлекеттик кызматтагы адамдардын демилгеси жана алдын ала кылган аракеттеринин натыйжа-сында тактан четтетилип, башка уулу Гыйаседдин Кейхусрев тактыга отурат. Кайыр хан жана башка канглы бийлери Алаеддиндин керээзин аткарууга Изеддин Кылыч-Арсланга ант беришкен эле. Бирок кийин Кемалеттин Камяр жана Хусамеддин Камяр биргеликте Гыйаседдин алдына келип, ага ант берүүгө мажбур болушат [Севим жана Йүжел, 1989: 165]. Гыйаседдин атасынын ордуна тактыга отурганына карабастан, вазир Садеддин Көпөктин алгач аны Изеддин Кылыч-Арслан жана анын жанындагыларга каршы тукуруусу жана душманы катары көрсөтүүсү селчуктардын аймагында жаңы жерлерге ээ болгон хорезмдик канглыларды жаңы күтүлбөгөн окуяларга дуушар кылат.

Садеддин Көпөктин чагымчылыгынын натый-жасында башчы Кайыр хан кармалып, Заману чебине жөнөтүлөт [Ибн Биби, 1996: 23; Туран, 1988: 620]. Бир канча убактан кийин анын өлүмү тууралуу кабар тарайт [Ибн Биби, 1996: 20; Көпрүлү, 1988: 291; Севим жана Йүжел, 1989: 167]. Натыйжада ушундай тагдырга туш болуудан корккон башка бийлер болгон мүлкүн, үй-бүлөсүн таштап, өз жанын кутка-рып калуу үчүн Анадолудан чыгып кетүүгө аракет кыла башташат. Жолунан чыккандарды талкалоо менен алгач Малатияга өтүп, андан ары Евфрат дарыясынан кечип өтүп, Масара чебине барышат [Абул Фараж, 1987: 537]. Гыйаседдин аларды кайра кайтаруу үчүн Кемаледдин Камярды жөнөтөт. Евфраттан өтүп калган мезгилде канглыларды токтотуу үчүн Кемалеттин Камяр Малатиянын болушу Сейфуддевле Эртокушту Харпутка жөнөтөт. Сейфуддевле Харпуттун болушу Сейфеддин Байрам менен бирге алардын жолун тосушат. Канглылар селчук аскер башчыларына бир элчи жөнөтүп, туруктуу жери жок аргасыз абалда жүргөндө Алаеддин Кейкубаддын колдоосу менен жакшы жана коопсуз жашоого жетишкендиктерин, бирок, ал өлгөн соң мамлекет башындагы адамдар Кайыр ханды күнөөсүз жерден каматып, өлтүргөндүгү үчүн Султандын аймагынан чыгууга мажбур болгондук-тарын жана мындан кийин аларды өз алдынча бош коюуларын өтүнгөндүктөрүн айттырышат. Ошону менен бирге ушактарга азгырылып, жаман иштерге жол бербөөлөрүн, болбосо өздөрү үчүн жооп бербей

тургандыктарын, андай болсо, кийин өкүнгөнү да жардам бербей кала тургандыгын да кошумчалашат.

Бирок бийлердин маселени тынчтык жолу менен чечүү сунуштарын кабыл албаган Сейфуд-девле менен Сейфеддин Байрам аларды күч менен токтотууга аракет жасайт. Натыйжада согуш чыгып, селчуктун колу оор жоготуу менен бирге жеңилүүгө учурайт. Сейфеддин Байрам өлтүрүлгөндөн кийин Сейфуддевле башында болгон белгилүү кол башчы-лар туткунга түшөт. Аскерлердин аттары менен кошо көптөгөн олжолорго туйтунган канглылар токтолбостон Сирияга (Шам) карай жол тартып, Урфа, Харран, Ракка, Суруч, Расулайн жана алардын айланасындагы аймактарды да басып алышат [Ибн Биби, 1996: 23-24]. Ошону менен бирге селчуктарга каршы келишим түзүү максатында Айюб мамлекет-тинин Султаны Аль-Камилдин уулу Аль-Жазиранын башчысы Аль-Малик Аль-Салих Нажмеддинге кошулушат [Шешен, 1996: 26; Көпрүлү, 1988, 291; Туран, 1988:621; Клод Каэн^{1994: 142}]. Бирок канглы-лардын Аль-Жазира аймагында талап-тоноочулукту уланта берүүлөрү жана Анадолудан келген соодагер-лерге кол салуулары ал аймактын башчылары менен болгон мамилелерине доо кетирет. Гыйаседдин II канглыларды талап-тоноочулуктан баш тартыруу жана мурунку отурукташкан жерлерине кайтаруу максатында алар тааныган Нажмеддин Тержуманды канглы бийлерине жөнөтөт. Мурунку жерине кайтуудан баш тарткан бийлер Аль-Жазира аймагын аларга туруктуу отурукташуу үчүн берүү шарты менен талап-тоноочулуктан баш тарта турган-дыктарын, хутбаларында жана дубаларында Султан-дын атын ооздон түшүрбөй тургандыктарын билди-ришет [Көпрүлү, 1988, 291; Туран, 1988:621; Уйумаз, 1999: 533].

Аль-Жазира аймагына келгенден кийин 1237-1245-жылдары хорезмдик канглылар Аль-Малик Аль-Салихти колдогон күч катары Аль-Жазира жана Сирия аймагындагы саясатта өтө маанилүү роль ойнойт. Ошол мезгилде алардын башында Мухаммед Берке (Берекет) хан б. Давлатшах турган. Аль-Салихтин жердештеринин бирине үйлөнгөн Берке хан Дийар Мураттын бекем чеби Харранда жашап жаткан. Желаледдин Хорезмшахтын белгилүү катчы-сы Мухаммед Насави да анын вазири эле [Көпрүлү, 1988: 291].

1237-жылы Айюб султаны Аль-Камилдин өлүмү анын уулу Салих Нажмеддиндин өз карама-гындагы хорезмдик канглылар менен болгон мамилесинин бузулушуна алып келет. Бирок кыска убакытка созулган бул пикир келишпестик канглы-ларга Харран жана Урфа аймактарын отурукташуу үчүн берүү менен кайрадан өз ордуна келет. Ошон-дой болгону менен, ал аймактагы аймак башчылары менен болгон күрөштөрдүн аягы тыйылбайт. Жабер чебиндеги Мелик Хафыз Арсанды кысымга алган жана тынымсыз талоончулук кылып, жергиликтүү калктын тынчын алган канглылар менен Муаззам Тураншах б. Салахиддин Айюб мамлекетинин кол астындагы Халеп күчтөрүнүн ортосунда 1240-жылы

согуш оту тутанат. Бирежикте болгон бул согушта хорезмдик канглылар жеңишке жетишет. Халеб күчтөрү кыйроого учурап, Муаззам Тураншах туткунга түшүрүлүп, Мелик Салих б. Мелик Эфдал өлтүрүлөт.

Ал эми согуштан түшкөн олжолор менен бирге Хайланга, ал жактан Фафин жана Халебге өткөн хорезмдик канглылар талап-тоноочулук менен калкка өтө көп зулумдук кылышат [Кылыч, 2005].

Бирок канглылар ошол эле жылы селчуктардан жардам алган Халеб өкүмдары менен Сирия өкүмдарларынын биргелешкен күчтөрү менен согушат. Бул Расулайн согушунда канглылар оор жоготууга учуроо менен жеңилет. Качып кутулгандары көрүнгөн жакка тарап, бир тобу Багдаттын чектерине чейин барышат. Хорезмдик канглылардын өзүнүн чек арасына келип калганынан кабардар болгон Халиф Аль-Мустансыр Биллах аларды урмат-сый көрсөтүү менен тосуп алуу жөнүндө жарлык чыгарат [Ибн Биби, 1996: 40-42]. Бул окуя Халебде өтө чоң кубаныч катары кабыл алынып, шаар болушунча кооздолуп, жасалгаланат. Бул жерде Халиф Аль-Мустансыр Биллахтын коргоосу алдында өздөрүн коопсуз сезген канглыларга Шираздан Желаледдиндин жээни Яган Тайшинин башчылыгы алдында куралданган топ келип кошулат. Муну менен канглылардын колу кайрадан бир топ күчкө ээ болот [Ибн Биби, 1996: 55].

Багдат халифасына баш калкалаган канглылар Меййафакирдин ээси Музаффер Шахабеддин (Малик Гази) менен келишим түзүшөт. Селчуктар Хасан Кейф (Таш чеби шаары), Мусул жана башка жерлердин өкүмдарлары менен биригишип, Меййафарыкты (Силван) курчоого алган кезде, канглылар бириккен күчтөргө каршы шаарды коргошот. Хорезмдик канглылар бул согушта Малик Газинин оң канатында жана Берке хандын башчылыгында борбордо салгылашат [Ибн Биби, 1996:54-58]. Бирок, монгол баскынчыларынын басып алуу коркунучу жакын калгандыктан, халифанын кийлигишүүсү менен согуш токтотулат жана убактылуу тынчтык келишими түзүлөт.

Тынчтык келишими түзүлгөнүнө карабастан, бир топ мезгилден кийин, башкача айтканда, 1242-жылы канглылар түркмөндөр менен келишим түзүп, кайрадан Халебге кол салат. Бирок бул жолу Хама, Хумс, Синжар жана Мусул күчтөрүнүн алдында туруштук бере албай, жеңилүүгө учурайт. Дал ошол учурда өтө оор абалда калган канглыларга Египеттин өкүмдарынын тарапташы Аль-Малик Аль-Салихтин чакыруусу чоң жардам болот. Бул чакыруудан улам 1244-жылдын жаз айларында жолундагылардын баарын талап-тоноп, бүлгүнгө учуратуу менен Евфраттын өтүп, Сирияга карай алдыга жылган канглылар Иерусалимди франктардын колунан тартып алат. Анын артынан Европа, Хымс жана башка Айюб өкүмдарларынын аскерлеринен куралган чоң колду Газзеде тыптып кылышат. Канглылардын бул жеңиши менен франктар Палестинаны толугу менен колдон чыгарышат

(1244). Аль-Салих түштүктөн түндүккө карай жол тарткан мезгилде Шамды каратып алат. Бирок Шамды талап-тоноого тыюу салынышы жана туруктуу отурукташууга Палестинанын бир бөлүгүнүн гана берилиши эки тараптын биримдигин бузулушуна алып келет [Көпүлү, 1988:191- 292].

Канглылар Иерусалимди басып алышат, Газзе согушунда маанилүү роль ойношот, Дамасктын алынышында да жардам беришет. Египеттин өкүмдары Аль-Малик Аль-Салихке көп кызмат кылышат жана анын акысы катары андан Египеттен, Дамасктан жерге ээ болуу жана башка мүмкүнчүлүктөрдү күтүшөт. Бирок Дамаскты басып алуудагы келишимде алардын аты эскерилбейт. Болгону Палестинанын бир бөлүгү гана алардын отурукташуусу үчүн берилет. Берген жардамдарына татыктуу акы ала албаганына ызаланган канглылар 1246-жылдын 11-июлунда Имамеддин Исмаил менен Дамаскты курчап алышат. Курчоодо калган шаарда азык-түлүктүн жетишсиздигинен улам ачкачылык башталат. Адамдар ачкалыктан жана оорудан улам кырыла баштайт. Өлүктөрүн ит-мышык жеп калган шаар ичинде ичкиликке берилүү жана сойкулук сыяктуу терс көрүнүштөр артат.

Өз максаты ишке ашып, канглылардын жардамына муктаждык болбой калгандыгына көзү жеткен Аль-Салих, Халеб Султаны Аль-Малик Аль-Насыр менен канглылардын негизги душманы Хымс өкүмдары Аль-Малик Аль-Мансурду жардамга чакырат. Канглылардан жадаган түркмөндөр жана арабдар да аларга кошулат. Ошентип 1246-жылдын 25-майында Газзедеги Хымс көлүнө жакын Нахр Аль-Касапта канглылар менен согуш болот. Бул согушта Берке хан менен бирге канглылардын басымдуу бөлүгү жок кылынат. Берке хандын кесилген башын Халебде эл алдына көрсөтүүгө койгон бул согуш хорезмдик канглылардын саясий ишмердүүлүгүнө чекит коёт [Шешен, 2007: 203-204; Көпүлү, 1988: 291].

Бул окуядан кийин тарых сахнасында күчтүү кол катары өзүн көрсөтө албаган канглылар Желаледдин Хорезмшахтан кийин селчуктар менен Айюб өкүмдарларынын ортосунда мезгил-мезгили менен бир тараптын этегин кармоого мажбур болушкан. Аймак башчылары алардын аскердик күчүнөн пайдаланууну гана каалагандыктан, 1246-жылдагы окуяга чейин көптөгөн согушту баштарынан кечиргени менен өздөрүнө тиешелүү туруктуу жерге ээ боло алган эмес. Албетте мунун негизги себеби, алардын мамлекеттик тартип, мыйзам менен жашагылары келбегендиги жана тынымсыз оңой олжого туйтууну максатында талоончулук менен элдин тынчын алгандыгы себеп болгон. Абул Фараждын калтырган маалыматтарына караганда, Алаеддин Кейкубад менен кызматташууну баштаган мезгилде алардын саны 10 000 кишиге жеткен [Абул Фараж, 1987: 530]. Башка бир булакта 12 000дик бир күч менен селчуктар менен кызматташканы жазылган [Севим жана Йүжел, 1989: 162]. Көпүлүнүн билдиргенине караганда, бала-чака жана аялдары менен

10 000дин тегерегинде болушкан [Көпрүлү, 1988: 292]. О. Туран болсо Аль-Жазира аймагына келген мезгилде 20 000 кишилик күчкө ээ болгонун белгилеген [Туран, 1993: 182]. Ар бир кишинин төрт-беш кишиден турган бүлөсүн эсепке алганда, алгачкы эки булакта Алаеддин Кейкубаддын кызматына кирген учурда аскеринин саны 2000-3000 кишинин айланасында болгонун эске алсак, мындай кол менен тарыхый булактарда атын калтыруу мүмкүн эмес экендиги белгилүү. Кишинин саны боюнча алып караганда, Көпрүлү менен Турандын берген маалыматтары чындыкка жакын. Жыйынтыгында 35 000-40.000 калкы болгон жана 10 000-12 000 ге чукул аскердик күчү болгон хорезмдик канглылар Желаледдин Хорезмшахтан кийин Чыгыш Анadolу жана Сириянын тарыхында 15 жыл бою негизги ролду ойногон. Бирок Жети-Суу жана Казак талааларындагы уруулаштарынын монголдор тарабынан кыргызга учураганындай эле, монголдордон качып, батышка барган жана тарыхый булактарда хорезмдиктер деп аталып калган бул канглылардын топторунун басымдуу бөлүгү да жок болуудан кутулуп кала алган эмес. Хымста жеңилүүгө учурагандан кийин аман калгандардын бир бөлүгү монголдорго кошулса, экинчи бир бөлүгү Шам аймагына тарап кеткен. Дагы бир тобу Анadolуга кайтып келген. Башында эле Анadolуда калгандар жана кийин кайтып келгендер «Хурзумдук, хорзумдук, херзимдик» деген ат менен жашоону улантышкан. Ошол эле аталыштагы айыл-кыштактарды куруп, ал жакта отурукташкан. Өзгөчө Батыш Анadolу, Түштүк Чыгыш Анadolу жана Акдеңиз аймагына тараган канглыларга байланыштуу Осмондуктардын архивинде көптөгөн маалыматтар бар [Йорулмаз, 2012: 133-139].

Адабияттар:

- Cahen Claude (1994). *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*. (Terc. Yıldız Moran). İstanbul.
- Çakmak Mehmet Ali (2002). “Moğol İstilası ve Harezmsahlar İmparatorluğu’nun Yükselişi”. *Türkler*, 4, Ankara.
- Gregory Abu’l Faraç (Bar Hebraeus). *Abu’l Farac Tarihi*. (Terc. Ömer Rıza Doğrul) II, Ankara 1987.
- İbn-Bibi Hüseyin b. Muhammed er-Rugadi (684/1285), *el-Evamiru’l-Alaiyye fi’l-Umuri’l-Alaiyye*, Terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Kılıç Mustafa Celaeddin Harizmşah’tan sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler. Bk. http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak/ilahiyat/der52/18.htm#_ftn5) (erişim: 20 Ekim 2005)
- Köprülü Fuat (1988). “Harzemşahlar”. *İA*, 5/1, İstanbul, s. 265-296.
- Özaydın Abdulkerim (2002). “Harezmsahlar Devleti”. *Türkler*, 4, Ankara.
- Sevim Ali-Yücel, Yaşar (1989). *Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara.
- Şeşen Ramazan (1996). *Harran Tarihi*. Ankara.
- Şeşen Ramazan (2007). *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar*. İstanbul.
- Turan Osman (1988). “Keyhüsrev II”. *İA*, VI, İstanbul.
- Turan Osman (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara.
- Turan Osman (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul.
- Uyumaz Emine (1999). “Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri”. *İsmail Aka Armağanı*, İzmir.
- Uyumaz Emine (2003). *Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (120-1237)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yorulmaz Osman (2006a). “Harezmsah Kanlıları/Kanlıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, Mayıs-Haziran, ss. 151-173.
- Yorulmaz Osman (2007). “Moğol İstilasası Sonrası Kanlıları/Kanlıları”, *Bilgi*, S. 40-Kış, ss. 195-222.
- Yorulmaz Osman (2006b). “Harezmsah Kanlıları/Kanlıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 165, Kasım-Aralık, ss. 69-89.
- Yorulmaz Osman (2007). “Kanlıların/Kanlılarının Menşei Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 43, ss. 83-105.
- Yorulmaz Osman (2012). *Geçmişten Günümüze Kanlı Türkleri*. İstanbul.

Рецензент: д.и.н., профессор Каратаев О.К.